

Николай АРЕТОВ¹

**На какви езици говорят и пишат просветителите?
Периодични издания в многоезична среда: Случаят „Шутош“ (1873-1874)**

Резюме

Българите в многоезичната и мултикултурна Османска империя говорят и пишат на различни езици, в зависимост от аудиторията и типа комуникация. Статията представя няколко български просветители от XIX в., които използват езици, различни от родния.

„Шутош“ е хумористичен вестник, публикуван в Цариград през 70-те години на XIX в., българска версия на издание, собственост на гърка Теодор Касапис. Почти всички текстове в българското издание са анонимни или подписани с псевдоними. Голяма част от тях са преводи, като имената на авторите и преводачите също не са посочени. Сред преводите е една адаптация на *Zadig* от Волтер. Статията проследява историята на вестника и няколко негови публикации, свързани с литературата.

Наблюденията водят до извода, че в средата на XIX в. присъствието на билингвизма е значително, съществуват редица периодични издания, които публикуват текстове на езици, различни от български и гръцки. След учредяването на Княжество България (в по-малка степен в Източна Румелия) тенденцията се изменя, билингвизмът намалява и българският език получава висок статут и почти монополно положение и статут на *lieu de mémoire*.

Ключови думи: билингвизъм; диглосия; многоезична среда; Теодор Касапис; „Шутош“; Петко Славейков

Abstract

What Languages Did Enlighteners Speak and Write in?

Periodicals in Multilingual Environments: The Case of *Shutosh* (1873-1874)

Residing within the confines of the multi-cultural and multi-lingual Ottoman Empire Bulgarians spoke and wrote in different languages, depending on the type of communication and the audience. This paper presents several examples of Bulgarian enlighteners from the 19th century who used a language other than their own native Bulgarian.

Shutosh was a comic newspaper, published in Istanbul in the 1870s. It was the Bulgarian version of a periodical owned by the Greek Teodor Kasap. Almost all publications in the newspaper were either anonymous, or signed with pen names. Large parts of them were translations, but neither the names of the authors, nor the translators were mentioned. One such translation was in fact an adaptation of Voltaire's *Zadig ou la Destinée*. This article traces the history of that newspaper and presents some of its publications that have to do with literature.

The observations lead to the conclusion that there was considerable multilingualism among Bulgarians in the mid-19th century. There were some multilingual periodicals, and there were texts published in languages other than Bulgarian and Greek. After the establishing of the new Bulgarian state (not so much in Eastern Rumelia), the trend changed and the Bulgarian language gained its high status and almost monopoly position, as well as the status of a *lieu de mémoire*.

Keywords: bilingualism; diglossia; multilingual environments; Teodor Kasap; *Shutosh*; Petko Slaveykov

¹ Д-р. Николай Аретов [Nikolay Aretov] е професор в Института за литература – БАН и автор на изследвания, посветени на българската литература и култура, на рецепцията на чуждите литератури, и др., издател на български писатели от миналото. Последни трудове – *Българската литература от епохата на националното възрождение* (2009); *Асен Христофоров: От Лондон до Мацакурци през Белене* (2011); *Софроний Врачански. Живот и дело* (2017); *Иван Найденов: За право и напредък. Мемоари. Писма* (2019).

В условията на многоетническата и мултикултурна Османска империя българите говорят и пишат на различни езици в зависимост от характера на общуването, събеседника или аудиторията, към която се обръщат. Проблемът е познат отдавна и върху него е натрупана значителна литература. В последно време Р. Детрез се насочи към езиковата ситуация на Балканите от края на XVIII и началото на XIX в., като приложи разграничението между ‘диглосия’ („употребата на два различни варианта на един и същ език или два различни езика, единия като писмен и другия като говорим език“) и ‘билингвизъм’ (използване на два езика без функционална диференциация).² При диглосията един от езиците – книжовният гръцки – функционира като „висок код“, „чиито разни варианти, отговарящи на определени функции, се владеят от (икономическите, социални, културни) елити на всички православни народности в Османската империя“. Народните езици функционират като „нисък код“ и са предназначени за битовото общуване, а и за народната литература. Процесът е динамичен, постепенно народните езици започват да се използват в книжнината, изместват книжовния гръцки и през втората половина на XIX в. българският език придобиват статута на „висок код“.

Процесът е комплексен, другите „високи“ езици (не само гръцкият) се използват в писменото и устно общуване на някои от изявените фигури от епохата. Съществена част от интелигенцията получава образованието си в чужбина, живее в чужбина или в Османската империя, но извън териториите, населени предимно с българи. Петър Берон, който в знаменития си *Буквар с различни поучения* (1824) е най-радикалният от ранните книжовници, които използват говорим език, в по-късните си научни съчинения прибегва до други езици – докторската му дисертация е публикувана на латински, монографията *Славянска философия* (1855) – на немски, шесттомната *Панепистимия*, (1861-70) – на френски и пр. На други езици пишат и много други от образованите българи (от Иван Селимински до Марин Дринов), като за някои от тях чуждият език става основен. В. Априлов например до края на живота си пише на руски и практически не говори на правилен български. Никола Пиколо пък се изявява като книжовник почти изцяло на гръцки и за гръцка публика. Още по-сложна е ситуацията с децата от смесените бракове, някои от които, като наследниците на рода Богориди, ще рече – на Софроний Врачански, пишат изцяло на други езици и практически не знаят български.

Съществен елемент от цялостната картина представлява използването на турския език. На него се осъществява общуването на българите с властите, в някои случаи и с гръкоезичните църковни власти (Вселенската патриаршия). По своя характер и проблематика то трудно може

² Вж.: Детрез, Р. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV – XIX в.* София, Кралица Маб, 2015. [Detrez, R. *Ne tarsyat gartsii, a romei da badat. Pravoslavnata kulturna obshnost v Osmanskata imperia.* XV – XIX v. Sofia, Kralitsa Mab, 2015]. Там и подробна библиография.

да бъде отнесено към ниския код, особено когато е писмено. Откриват се и някои примери, които може би не са и толкова редки. Никола Сапунов, активна фигура в църковната борба, твърди в мемоарите си, че не знае и не иска да научи гръцки и общува с вселенския патриарх на турски език.³ Други образовани хора от епохата също отказват да използват гръцки като висок код, на първо място като проява на национална самоидентификация, която предполага превръщането на българския език във високо ценено място на паметта. Но това сякаш не става веднага и в някои случаи се налага турският да бъде използван като висок код.

От своя страна, представителите на местната османска власт невинаги владеят достатъчно добре официалния османски език, на който централната власт комуникира с тях. В такива случаи им се налага да прибегват до преводачи сред християните, включително и сред българите. Като такъв преводач се изявява Тодор Пеев, който превежда за конака писмата, които Портата изпраща в Етрополе във връзка с обира в Арабаконак. Самият Т. Пеев е председател на местния революционен комитет, той не само превежда писмата, но му е възложена и мисията да разследва деянието във Влашко, така той получава възможност да емигрира с подкрепата на правителството и да продължи противодържавната си дейност.

Ако се приеме, че отдаването на почит на нещо и изграждането на повествования за него са достатъчно основания то да бъде определено като „място на паметта“, то българският език е или се превръща в място на паметта и е важен елемент от развиващия се през XIX в. национализъм. Процесът вероятно започва с Паисий – „Ти, българино, знай своя род и език и се учи на своя език!“ – но едва ли свършва с него. Донякъде както и сред гърците, донякъде и по техен модел, макар и в по-малка степен, българският език като особена ценност е разпознаван в два варианта. Единият е древният език, познат от старите ръкописи, които по това време започват да се възприемат като ценност, наричан старобългарски или по други начини (славянски, църковнославянски). Другият е говоримият народен език, който все още не е кодифициран като книжовен. Двата варианта лягат в основата на няколкото „езикови школи“, които спорят по това време, а и по-късно. Част от идеолозите от епохата настояват на използването не на авторитетния древен език, а на говоримия народен език в литературата. Но в това отношение до диглосия не се стига.

„Високият код“ само частично се покрива с проблема за „литературността“. Може да се приеме, че значителна част от литературата, но не и цялата, е „кодирана“ „високо“. Част от

³ Вж. Сапунов, Никола Евт. *Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград*. Предговор, въстъпителна студия, съставителство, бележки и речник ст.н.с. д-р Христо Темелски. В. Търново, ПИК, 1999. [Sapunov, Nikola Evt. *Dnevnik po sagrazhdaneto na parvata balgarska tsarkva v Tsarigrad*. Predgovor, vstapitelna studia, sastavitelstvo, belezhki i rechnik st.n.s. d-r Hristo Temelski. V. Tarnovo, PIK, 1999].

проблема е в това, че в средата на XIX в. българската литература е в процес на формиране, на еманципиране от другите форми на словесността. Практически едновременно с формирането на български „висок код“, който се свързва не само с литературата, даже не и на първо място с нея, а с текстове, предназначени за „официална, религиозна, научна, главно писмена употреба“. От друга страна, писането на литературни творби (особено на първите, но и по-късно) следва (или се опитва да следва) модели, познати от други литератури. Понякога литературата дори е писана или достига до читателите и на други езици. Добре известно е, че някои от първите белетристични творби се появяват на руски език, може би след намесата на руски редактори. Такъв е случаят с разказа на Васил Попович *Отрывок из рассказов моей матери. Поездка в виноградник* (Русская беседа, № 1, 1859), с първите разкази и повести на Л. Каравелов, започнали да излизат през 1860 г. и събрани в сборника *Страницы из книги страданий болгарского племени* (Москва, 1868). По-късно Каравелов публикува и няколко творби на сръбски, за които изследователите на архива и издателите на съчиненията му смятат, че са писани на руски и след това преведени от някой друг. Към това може да се добави силното руско влияние върху езика на руските възпитаници.

Когато става дума за билингвизъм, литературните историци най-често посочват не белетристи като Каравелов (за когото може да се допусне, че руските му текстове са редактирани от друг), а Димитър Великсин, който пише различни текстове, включително и поезия, на български, румънски, френски език, и няколко публицистични творби - на гръцки.⁴ Светослав Миларов също пише на няколко езика, а основната му книга – *Спомени от цариградските тъмници* – е публикувана на хърватски, първо като подлистник на вестник „Обзор“ през 1875-1876, а след това и като отделна книга, десетилетия по-късно е преведена на български. Примерите могат да бъдат продължени.

* * *

Многоезичието на първите български периодични издания е значително, но то сякаш не привлича вниманието на изследователите. В по-малка степен същото важи и за печатните книги. Раждането и развитието на българския периодичен печат през XIX в. определено се случва в многоезична среда, при това в градове, които по-късно не влизат в границите на княжеството и на Източна Румелия, а и не са в населени предимно с етнически българи, територии. Много от изданията публикуват текстове и на други езици – френски, гръцки и

⁴ Вж. Великсин, Д. *Съчинения*. Съст. Ст. Таринска и Р. Флоря. София, БАН, 1999 [Veliksin, D. *Sachinenia*. Sast. St. Tarinska i R. Florya. Sofia, BAN, 1999]; вж. и: Тодоров, Ил. *Билингвистичната поезия на Димитър Великсин*. – В: Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в. София, БАН, 1980, 264-284. [Todorov, Il. *Bilingvistichnata poezia na Dimitar Veliksin*. – V: Balgaro-rumanski literaturni vzaimootnoshenia prez 19 v. Sofia, BAN, 1980, 264-284].

турски. А всички те, дори и онези, които излизат само на български, следват някакви чужди образци, като някои от тях черпят материали от тях, какъвто е случаят с първото българско списание „Любословие“ (1842, 1844-46), което Константин Фотинов издава в Смирна (Измир) и което редовно превежда и адаптира материали от гръцкото „Апотики“ („Съкровищница на полезни знания“, Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων) и следва неговия модел.⁵ Георги Раковски публикува статии на френски (понякога и на гръцки) в „Дунавски лебед“ (1860-1861), а под българското име на вестника е изписано и френското – Le sygne du Danibe). По-късно редовно в. „Възраждане“ (1876), редактиран от Тодор Пеев, Светослав Миларов и Иван Драсов, публикува материали на френски език.⁶ Петко Р. Славейков помества статии на гръцки в „Македония“ (1866-1872), някои издания публикуват официални документи и статии на османски турски език. Списваните в Румъния издания включват текстове на румънски, или дори се самоопределят като двуезични. Такъв е случаят с изданията от Раковски двуезичен българо-румънски вестник „Будущност. Viitorul“ (1864, продължен с един брой на „Бранител. Apărătorul“) и с „Народност. Naționalitate“ (1867-1868) и „Отечество. Patria“ (1869-1871) на Пандели Кисимов; „Libertatea“ (1871) на Л. Каравелов се определя като „Supliment“ към „Свобода“. Отделни издания на българи в Румъния излизат изцяло на румънски, например „Балкан“ (Balcanul, 1875) на Киряк Цанков (без последните два броя); той издава и « L'Étoile d'Orient » (1876 ?) и т.н.⁷ От друга страна, значението на подобни текстове и издания и въздействието им върху целевата им публика вероятно е доста скромно и не трябва да се надценява.

Изследователите, които следват настроенията на мемоаристи, някои от тях свързани с революционното движение (З. Стоянов, Н. Обретенов, П. Кисимов), по правило не обръщат особено внимание или се отнасят критично към изданията на турски език, насочени и към българите. А те са няколко: в Русе на български и турски излиза вилаетският вестник „Дунав“ („Туна“) (1865-1877), основан от Митхат паша. Редактор е Исмаил Кемал (Исмаил Кемали Бей Вльора, 1844-1919), след него Ахмед Мидхад, а преводачи от турски на български – Стоил Димитров Попов и Иван Петров Чорапчиев⁸. Исмаил Кемал(и) (1844-1919) е османски

⁵ Данова, Н. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. София, БАН, 1994. [Danova, N. *Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i ideyno-politicheskoto razvitie na Balkanite prez XIX vek*. Sofia, BAN, 1994.]

⁶ Вж. Гетова, Ел. *Журналистически езици на Възраждането. Българо-френски контексти*. В. Търново, Фабер, 2005. [Getova, El. *Zhurnalistichestki ezitsi na Vazrazhdaneto. Balgaro-frenski konteksti*. V. Tarnovo, Faber, 2005.]

⁷ Вж. Таринска, Ст. *Българската двуезична периодика през Възраждането и пътищата на литературата*. – В: *Периодика и литература*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1994. [Tarinska, St. *Balgarskata dvuezichna periodika prez Vazrazhdaneto i patishtata na literaturata*. – V: *Periodika i literatura*. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1994.]

⁸ И двамата са свързани с правителството, но не могат да се разглеждат като крайни туркофили. Стоил Попов (1839-1890) е от Калофер. Като търговски служител в Цариград участва в набирането на четници за легията на

общественик и писател, по-късно лидер на албанското национално движение и първи президент на република Албания. През 1866-1867 отново в Русе и отново под редакцията на Исмаил Кемал излизат два броя на списание „Източник мнения“. Други вилаетски вестници са „Едирне“ (1867-1877), който излиза на турски, гръцки и български (български редактори Х. Г. Паламидов и С. Джансъзов⁹), и „Солун“ (1869-1871), излизал на турски, гръцки, български и еврейски език.¹⁰

Някои невилаетски издания имат различни варианти на различни езици, като при тях основният вариант не е турски, гръцки или български. Такъв е случаят с „Източно време. The Levant Times“ – българско издание на англо-френския вестник „Левант таймс“ (по-късно « Progrès d'Orient »). Българската версия започва да излиза на 12 януари 1874 и продължава до 16 юли 1877. Първоначално негов редактор става Петко Сандов и изданието е благосклонно настроено към българите и техните стремежи. Към това издание са насочвани материали, които трудно биха минали другаде. В писмо от 4 април 1874 Найденов твърди: „...„Левант таймс“ държи днес първото място между българските вестници, на който понеже почнали да са насищат.“¹¹

„Курие д'Ориан“ (Le Courrier d'Orient) е френскоезичен вестник, издаван в Цариград от Жан Пиетри. Вестникът заема пробългарска позиция в спора с Цариградската патриаршия, в него публикуват и българи, а според някои той се превръща в орган на Екзархията.¹²

* * *

Един друг казус привлича вниманието в контекста на билингвизма и местата на паметта – периодичните издания, които излизат на няколко езика и са притежавани от чужденци. Такъв е случаят с поне два хумористични вестника. Краткотрайният сатиричен вестник на Петко

Раковски (1862), сътрудничи на вестниците „Турция“ и „Право“, оглавява униатското писалище за тескерета в Цариград, учител и автор и преводач на книги, свързани с османските търговски закони, на турско-български писмовник, цензор на българските книги. Иван Чорапчиев от Копривщица е учител по френски в Русе и председател на тамошното читалище „Зора“. Той също е автор и преводач на няколко книги – помагала за изучаването на френски и турски език и др. Вж.: *Българска възрожденска интелигенция*. Енциклопедия. Съст. Н. Генчев и Кр. Даскалова. София, ДИ Д-р Петър Берон, 1988, с. 546, с. 708). [*Balgarska vazrozhdenska inteligentsia*. Entsiklopedia. Sast. N. Genchev i Kr. Daskalova. Sofia, DI D-r Petar Beron, 1988, s. 546, s. 708].

⁹ Стоян Джансъзов (1842-1914) е учител и сътрудник на различни вестници. Преводач в руската армия по време на Руско-турската война. Вж.: *Българска възрожденска интелигенция*. Съст. Н. Генчев и Кр. Даскалова. София, ДИ Д-р Петър Берон, 1988, с. 188. [*Balgarska vazrozhdenska inteligentsia*. Sast. N. Genchev i Kr. Daskalova. Sofia, DI D-r Petar Beron, 1988, s. 188].

¹⁰ Стоянов, М. *Българска възрожденска литература*. Аналитичен репертоар. Т. 1. София, Наука и изкуство, 1957, с. 443, 446, 448; Боршуков, Г. *История на българската журналистика*. София, Наука и изкуство, 1976, с. 203-205. [Stoyanov, M. *Balgarska vazrozhdenska literatura*. Analitichen repertoar. Т. 1. Sofia, Nauka i izkustvo, 1957, s. 443, 446, 448; Vorshukov, G. *Istoria na balgarskata zhurnalistika*. Sofia, Nauka i izkustvo, 1976, s. 203-205].

¹¹ Аретов, Н. *Иван Найденов: За право и напредък*. Мемоари. Писма. София, Кралица Маб, 2019, с. 285. [Aretov, N. *Ivan Naydenov: Za pravo i napredak*. Memoari. Pisma. Sofia, Kralitsa Mab, 2019, s. 285].

¹² Вж.: Кирил патриарх Български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878)*. Т. I. София, Синодално изд., 1969, с. 11. [Kiril patriarh Balgarski. *Balgarskata ekzarhia v Odrinsko i Makedonia sled Osoboditelnata vojna (1877-1878)*. Т. I. Sofia, Sinodalno izd., 1969, s. 11.]

Славейков „Звънчатий Глумчо“ (1873) е български вариант на издание, излизало още на гръцки – „Κουδυνάτος“ и турски – „Çingiraklı Tatar“, а според някои източници и на арменски и френски език. Негови издатели са печатарите Х. Г. Бъчваров и З. П. Градинаров. От втория брой той се нарича „Звънчатий“.¹³ Вестникът е притежание на гърка от Кападокия Теодорос Касапис (Theodoros Kasapis, 1835-1897), френски възпитаник.¹⁴ Част от материалите в българския вариант са оригинални, а друга (неустановена) – преводи от другите варианти на изданието. В шеговитото си представяне вестникът заявява: “Издавам ся или излазям във всичките си издания (а честит съм да имам таман пет, когато мнозина злочестници нямат ни половин!). И най-напред на български!” (“Звънчатий глумчо”, бр. 1, 4 април 1873)

След четвъртия му брой „Звънчатий Глумчо“ е спрян на 7 юли 1873, а три-четири месеца по-късно, на 24 октомври 1873 се появява „Шутош“, който представлява българско издание на хумористичен вестник на Касапис „Ναυαλ“ / „Μόμος“. Редакторът не е посочен, но има данни, че това е П. Р. Славейков, който неведнъж заявява своята ангажираност с изданието. Редакторството на „Шутош“ е доста оплетен въпрос¹⁵, по който са изказвани неточни и прибързани твърдения.¹⁶

От бр. 6 вестникът се редактира от Г. Сарафов и Стамат Даскалов.¹⁷ През януари 1874 Иван Найденов и Петко Славейков се споразумяват с издателя Касапис да поемат списването на „Шутош“ и, след известен „пазарлък“, Найденов плаща на предишния редактор борчовете (НБКМ, БИА, ф. 112, а.е. 97, л. 55) и на 2/14 януари 1874 Найденов и Славейков поемат изданието.

Литературните текстове в „Шутош“ са практически неизследвани, авторството на огромната част от тях е неясно, не е ясно и кои от тях са преводи, от какви източници и на какви

¹³ Стоянов, М. *Българска възрожденска литература*. Аналитичен репертоар. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957, с. 456; Боршукков, Г. *История на българската журналистика*. София: Наука и изкуство, 1976, с. 242. [Stoyanov, M. *Balgarska vazrozhdenska literatura*. Analitichen repertoar. T. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1957, s. 456; Borshukov, G. *Istoria na balgarskata zhurnalistika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976, s. 242].

¹⁴ Повече за Касапис вж. Strauss, J. *The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th – 20th Centuries)*. – *Die Welt des Islams*, New Ser., Vol. 35, Issue 2 (Nov., 1995), 189– 249; Мирчева, К. Един епизод от историята на възрожденския ни печат. Любен Каравелов на страниците на в. „Шутош“ – между съмишленичеството и крайното отрицание. – *Исторически преглед*, 2007, кн. 3-4, с. 130-141. [Mircheva, K. *Edin epizod ot istoriyata na vazrozhdenskia ni pachat*. Lyuben Karavelov na stranitsite na v. „Shutosh“ – mezhdu samishlenichestvoto i krajnoto otritsanie. – *Istorieski pregled*, 2007, kn. 3-4, s. 130-141.]

¹⁵ Вж. Стоянов, М. *Цит. съч.* Т. 1, с. 457; Мирчева, К. *Цит. съч.*; Аретов, Н. *Иван Найденов*, цит. съч. [Vzh. Stoyanov, M. *Tsit. sach.* T. 1, s. 457; Mircheva, K. *Tsit. sach.*; Aretov, N. *Ivan Naydenov*, tsit. sach.]

¹⁶ Славейков, П. Р. *Съчинения. Пълно събрание*. Т. 1-4. София, БАН, 1963-1973. (Т. 4. 1973, с. 674). [Slaveykov, P. R. *Sachinenia. Palno sabranie*. T. 1-4. Sofia, BAN, 1963-1973. (T. 4. 1973, s. 674).]

¹⁷ Практически нищо не се знае за Г. Сарафов, малко е известното и за старозагореца Стамат Даскалов (1825-1900) – той работи в печатницата на „Цариградски вестник“, след това заедно с Т. Бурмов и Н. Михайловски издава „Съветник“, като превежда материали от гръцки. Сътрудничи на Славейков при издаването на „Гайда“, но влиза в конфликт с него. След участието му в „Шутош“ става словослагател във в. „Зорница“, издаван от американското библейско общество, а в края на живота си урежда евангелистка печатница в Самоков.

произведения. Не е ясно и кои са преводачите. Българското издание е едноезично, но поне на едно място неочаквано се появява пространен цитат на френски, и то на стихове от Алфред дьо Мюсе, последван от български превод.

За това нека свършим думата си с следующите стихове на безсмъртния Alfred de Musset:

Oh ! la fleur de l'Éden, pourquoi l'as-tu fanée, Insouciante enfant, belle Ève aux blonds cheveux ?
Tout trahir et tout perdre était ta destinée ; Tu fis ton Dieu mortel, et tu l'en aimas mieux. Qu'on te rende le ciel, tu le perdras encore, Tu sais trop bien qu'ailleurs c'est toi que l'homme adore ; Avec lui de nouveau tu voudrais t'exiler, Pour mourir sur son cœur, et pour l'en consoler.

Което значи на български:

Ах! цветът Едемски защо ти изсуши, безгрижната дъщи, Ево русокоса? Все да предадеш – погубиш са ти назначи; От безсмъртен смъртен направи свойт бог и такъв го предпочете ти. Ако ти са би дал още веднъш райт, пак ще го погубиш, знаеш от друга страна, че само тебе обожава мъжът. С него би желала пак да та заточат, за да умреш в обятията му и тъй да го утешиш. (Равенството на жената с мъжът, Шутош, г. 1, бр. 17, 23 февр. 1874)

Прозаичните литературни текстове предлагат интересни казуси за друг тип преплитания на литературите, а и на литературните езици. Тук ще бъдат маркирани три примера – по-обемни прозаични текстове с неясни или смесени жанрови белези, един от тях е драма. Това са несъмнено преводи, единият – вероятно адаптация, която достига до побългаряване. Езикът е народен, някъде дори съзнателно огрубен и не може да бъде разглеждан като обект на преклонение, както по-късно е при Вазов – „Език свещен на моите деди...“ (1883). Което обаче не е пречка пред това да пренася „високи“ европейски или балкански образци, без открито да го заявява.

Първият е подлистникът *Орисницата* („Шутош“, № 3-12, 10 ноември 1873 – 12 януари 1874). Преди време имах щастието да установя, че това е преработка на една от философските новели на Волтер – *Задиг или съдбата*, който приех за първи български превод.¹⁸ След това бе открит и един по-ранен превод от Волтер – *Повест доброго брамина (Български книжици, 2, № 10, 1859)*¹⁹.

Парадоксално е, че именно „Шутош“, без значителни промени, представя на българската публика почти цяла новела от Волтер. Този факт като че ли иска да подсказва, че проблемът с йерархията на литературните ценности и разграничаването между „висок“ и „нисък“ код може да бъде разглеждан и от друг ъгъл, който не съвпада с традиционния. Че наред с приеманата днес почти без уговорки представа за литературата, съдържаща се във възрожденските

¹⁸ Вж. Аретов, Н. Първият български превод на философска новела от Волтер. – *Сравнително литературознание*, 1986, № 7, с. 79-84. [Aretov, N. Parviyat balgarski prevod na filosofska novela ot Volter. – *Sravnitelno literaturoznanie*, 1986, № 7, s. 79-84.]

¹⁹ Л. Минкова и Хр. Маноларев разкриха авторството на Волтер на научната конференция „Волтер, славянските и балканските общества“ (София, 14 – 15 декември 1994), но наблюденията им останаха непубликувани.

критически статии, съществува и друга, може би по-масова и по-жизнена. Може би не докрай осъзнато, вестникът настоява, че класиците могат да бъдат възприемани и без ореола им на класици. Просто като текстове, дори безименни, и то от една публика, за която не без основания се твърди, че не е особено ерудирана, а и не очаква „висока“ литература от един „лист за шега и сатира“.

С превода на *Орисницата* явно са обвързани мнозина – и българи, и гърци. Все някой от тях е трябвало да знае автора и творбата. От друга страна, по това време, началото на 70-те години на XIX век, *Задиг* все още не е хрестоматийно произведение, вероятно дори и за възпитаниците на френските училища извън Франция, по правило тясно обвързани с църквата. Така че не е изключено неизвестният български преводач да не си е давал сметка какво превежда, да не е знаел автора. Той едва ли е имал причини да премълчи името на Волтер, поне пред българската публика, в гръцки контекст отношението към Волтер е по-комплицирано.

По не съвсем ясни причини новите редактори Найденов и Славейков не довършват публикуването на *Орисницата* и публикуват остра бележка за качеството на превода. На мястото на Волтеровата новела те започват друг подлистник, вероятно също преводен – *Историята на един враб божий* („Шутош“, г. 1, бр. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 4 февр. - 23 март 1874). По замисъл той вероятно трябва да представя някаква алтернативна. Това е интересна алегорична творба, чийто автор за момента остава неясен. При Волтер и *Орисницата* също има алегоричност, но в новия подлистник, с пренасянето в света на птиците, тя е по-подчертана. *Историята на един враб божий* остава недовършена, с надпис „ще ся продължи“, като успоредно с него започва да излиза следващият *Зимата на 1874*, а и други по-малки текстове.

Последният по-обемен подлистник, който привлича вниманието, е комедия *Зимата на 1874* („Шутош“, г. 1, бр. 20, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34); 16 март, 6, 13, 20, 27 апр., 11, 27 май, 3, 8, 17, 22 юни 1874). Сюжетът се развива в Цариград, а персонажите са гръцки, като би било пресилено тук да се търси някаква проява на характерните за времето антигръцки настроения. Най-вероятно творбата има гръцки източник, който е неизвестен, и може би също представлява адаптация на друга творба, не е ясно и кой е авторът на българската версия.

Дългият подлистник започва с неподписан предговор, който противопоставя текста на съвременната му драматургия, била тя българска или гръцка:

Вместо онуй множество комедии и драми, които са са превели, превеждат са или ще са преведат от странни езици, или пък може би да са съчинът на нашият, но които всякога са въртят или ще са въртят в злодеяния и в смешни работи и пълни с разврат, много са е мислило дали не е възможно да са описват на сцената естествени привилегирани характери съвременни, лица нравствени и добродетелни, които впрочем да имат и забавителната си част.(...)

Последната люта зима даде повод „Шутошу“ да са опита за един съвсем нова комедия, в която е приета една съвсем нова метода, като са представят на сцената лица добродетелни, човеколюбиви и добре възпитани, всяко според който ред на обществото принадлежи, и които имат за главна основа нравствеността – любовта към ближният.(...)

Действителността на представлението е заето от гръцки цариградски живот, от това, разбира се и лицата са гръци, нашите бо български лица и за комедия не годят ся.

Авторът на този предговор като че ли е по-скоро Найденов, отколкото Славейков, на когото не са чужди сюжети със „злодеяния и в смешни работи и пълни с разврат“. Подобни сюжети не са чужди и на „Шутош“, така че тук може да се потърси някаква скрита реплика, ако не непременно от Найденов към Славейков, то между два различни манталитета в редакцията. Творбата е изградена около ексцентричен лекар, който, повикан в дома на заможен търговец, решава да помогне на обедняло семейство и дори да се ожени за хубавата му и благопристойна дъщеря. В духа на класическите комедии (Шекспир, Молиер), една второстепенна сюжетна линия дублира тази история – лекарят успява да ожени и двама от прислужниците в заможното семейство.

Непретенциозният „лист за шега и сатира“, поне на места, дискретно проявява добрата литературна осведоменост на редакторите си. В цитираната хаплива и тенденциозна оценка на превода на *Орисницата* се откриват жанрови определения – „тънко-сатирична приказка“, противопоставена на „любопитен и занимателен расказ“, които намекват за това, че литературата не е непозната територия за „Шутош“.

„Шутош“, а в някаква степен и другите многоезични издания, могат да насочат към няколко въпроса.

- Доколко своят език е поставен на пиедестал, доколко той се възприема като *lieu de mémoire*?

- Висок или нисък е кодът на литературата в него, в хумористичните текстове, а и в литературата като цяло?

- Къде минават границите, очертани от националната идеология и до каква степен те са реално приети?

- Познатият въпрос за границата между превод и адаптация (побългаряване), преосмислен като питане за това кое е „свое“ и кое – „чуждо“.

Опит за тезисно обобщение:

1. Многоезичието сред българите от средата на XIX в. е значително, в печатните издания излизат текстове на няколко езика, не само български и гръцки, но и руски, турски, румънски, френски. В този смисъл то е отлична илюстрация за преплитането на културните истории. След

установяването на новата българска държава българският език утвърждава високия си престиж и заема почти монополна позиция.

2. Наред с ромейската общност (Детрез) и след нея някои българи са част от други, по-малки подобни общности, в които единият език е български. Те трудно могат да бъдат назовани без много уговорки – „османска с втори език турски“ (т.е. българо-турска), „славянска“ (с втори език руски, но също и другите южнославянски езици), „франкофонска“, „българо-румънска“. Тези двуезични общности са свързани с мястото, където са се образовали и където живеят техните представители, свързани са и с техните политически пристрастия, което не означава, че използващите турски език са непременно туркофили, а използващите румънски – румънофили.

3. В средата на XIX в. литературата е в процес на формиране. Представите за оригинално и преводно, за авторство, за жанрове и особено за жанрова йерархия по това време се изграждат. Поради това отнасянето на цялата литература към „високия“ код е проблематично. То, впрочем, е проблематично и за следващите периоди, дори и днес.

4. Йерархиите, които изследователите градят, и ценностите, които те откриват в литературата, са динамична категория. В голяма степен те са функция от пристрастията (и предразсъдъците) на изследователите и читателите.

5. С основаването на новите държавни структури (Княжество България и Източна Румелия) многоезичието рязко се свива, особено в Княжеството; в Източна Румелия то се запазва в администрацията и в печата. (Едно)националната държава по условие ограничава многоезичието, като процесът се развива на приливи и отливи през целия XX в. и след това. В най-ново време може да се открие началото на нов билингвизъм – българо-английски – в администрацията, а в някаква степен и в литературата, като процесът е глобален.

Библиография

Аретов, Николай. *Васил Попович. Живот и творчество*. София, Кралица Маб, 2000. [Aretov, Nikolay. *Vasil Popovich. Zhivot i tvorchestvo*. Sofia, Kralitsa Mab, 2000].

Аретов, Николай. Между конфликтите и сътрудничеството. Иван Найденов и Петко Р. Славейков. – *Исторически преглед*, г. LXXIV, 2018, кн. 2, с. 35-64. [Aretov, Nikolay. *Mezhdu konfliktite i satrudnichestvoto*. Ivan Naydenov i Petko R. Slaveykov. – *Istoricheski pregled*, g. LXXIV, 2018, kn. 2, s. 35-64].

Аретов, Николай. Привлекателният образ на великия скептик. Българската рецепция на Волтер. – *Литературна мисъл*, № 2-3, 1994, с. 89-113. [Aretov, Nikolay. *Privlekatelniyat obraz na velikia skeptik*. Balgarskata retseptsia na Volter. – *Literaturna misal*, № 2-3, 1994, s. 89-113].

Аретов, Николай. Първият български превод на философска новела от Волтер. – *Сравнително литературознание*, 1986, № 7 с. 79-84. [Aretov, Nikolay. Parviyat balgarski prevod na filosofska novela ot Volter. – *Sravnitelno literaturoznanie*, 1986, № 7 s. 79-84].

Аретов, Николай. *Иван Найденов: За право и напредък. Мемоари. Писма*. София, Кралица Маб, 2019. [Aretov, Nikolay. *Ivan Naydenov: Za pravo i napredak. Memoari. Pisma*. Sofia, Kralitsa Mab, 2019].

Баз-Фотияде, Лаура. Литературни проблеми в двуезичните българо-румънски вестници, излизали в Букурещ и Браила през XIX в. – В: *Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в.* София, БАН, 1980, с. 253-258. [Baz-Fotiyade, Laura. Literaturni problemi v dvuezichnite balgaro-rumanski vestnitsi, izlizali v Bukuresht i Braila prez XIX v. – V: *Balgaro-rumanski literaturni vzaimootnoshenia prez XIX v.* Sofia, BAN, 1980, s. 253-258].

Боршукков, Георги. История на българската журналистика. София, Наука и изкуство, 1976. [Borshukov, Georgi. *Istoria na balgarskata zhurnalistika*. Sofia, Nauka i izkustvo, 1976].

Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съст. Н. Генчев и Кр. Даскалова. София, ДИ Д-р Петър Берон, 1988. [Balgarska vazrozhdenska inteligentsia. Entsiklopedia. Sast. N. Genchev i Kr. Daskalova. Sofia, DI D-r Petar Beron, 1988].

Великсин, Димитър. *Съчинения*. Съст. Ст. Таринска и Р. Флоря. София, БАН, 1999. [Veliksin, Dimitar. *Sachinenia*. Sast. St. Tarinska i R. Florya. Sofia, BAN, 1999].

Гетова, Елена. *Журналистически езици на Възраждането. Българо-френски контексти*. В. Търново, Фабер, 2005. [Getova, Elena. *Zhurnalisticheski ezitsi na Vazrazhdaneto. Balgaro-frenski konteksti*. V. Tarnovo, Faber, 2005].

Данова, Надя. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. София, БАН, 1994. [Danova, Nadya. *Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i ideyno-politicheskoto razvitie na Balkanite prez XIX vek*. Sofia, BAN, 1994].

Детрез, Раймонд. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV – XIX в.* София, Кралица Маб, 2015. [Detrez, Raymond. *Ne tarsyat gartsii, a romeii da badat. Pravoslavnata kulturna obshtnost v Osmanskata imperia. XV – XIX v.* Sofia, Kralitsa Mab, 2015].

Кирил патриарх Български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877 - 1878)*. Т. I. София, Синодално изд., 1969. [Kiril patriarh Balgarski. *Balgarskata ekzarhia v Odrinsko i Makedonia sled Osvooboditelnata vojna (1877 - 1878)*. T. I. Sofia, Sinodalno izd., 1969].

Мирчева, Кети. Един епизод от историята на възрожденския ни печат. Любен Каравелов на страниците на в. „Шутош“ – между съмишленичеството и крайното отрицание. – *Исторически преглед*, 2007, кн. 3-4, с. 130-141. [Mircheva, Keti. Edin epizod ot istoriyata na vazrozhdenskiia ni pechat. Lyuben Karavelov na stranitsite na v. „Shutosh“ – mezhdu samishlenichestvoto i kraynoto otritsanie. – *Istoricheski pregled*, 2007, kn. 3-4, s. 130-141].

Нора, Пиер. (Под ръководството на). *Места на паметта*. Т. 1-2. Прев. Ст. Атанасов. София, Дом на науките за човека и обществото, 2004-2005. [Nora, Pier. (Pod rakovodstvoto na). *Mesta na pametta*. T. 1-2. Prev. St. Atanasov. Sofia, Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 2004-2005].

Обявления за български възрожденски издания. Съст. Н. Данова, Л. Драголова, М. Лачев и Р. Радкова. София, УИ „СВ. Кл. Охридски“ и Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 1999. [Obyavlenia za balgarski vazrozhdenski izdania. Sast. N. Danova, L. Dragolova, M. Lachev i R. Radkova. Sofia, UI „SV. Kl. Ohridski“ i Akad. izd. „Prof. M. Drinov“, 1999].

Преплетените истории на Балканите. Т. 1-4. София, НБУ, 2013-2019. [*Prepletenite istorii na Balkanite*. Т. 1-4. Sofia, NBU, 2013-2019].

Сапунов, Никола Евт. *Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград*. Предговор, въстъпителна студия, съставителство, бележки и речник ст.н.с. д-р Христо Темелски. В. Търново, ПИК, 1999. [Sapunov, Nikola Evt. *Dnevnik po sagrazhdaneto na parvata balgarska tsarkva v Tsarigrad*. Predgovor, vstapitelna studia, sastavitelstvo, belezhki i rechnik st.n.s. d-r Hristo Temelski. V. Tarnovo, PIK, 1999].

Славейков, Петко Р. *Съчинения. Пълно събрание*. Т. 1-4. София, БАН, 1963-1973. [Slaveykov, Petko. R. *Sachinenia. Palno sabranie*. Т. 1-4. Sofia, BAN, 1963-1973].

Стоянов, Маньо. *Българска възрожденска литература*. Аналитичен репертоар. Т. 1. София, Наука и изкуство, 1957. [Stoyanov, Manyo. *Balgarska vazrozhdenska literatura*. Analitichen repertoar. Т. 1. Sofia, Nauka i izkustvo, 1957].

Таринска, Стефана. *Българската двуезична периодика през Възраждането и пътищата на литературата*. – В: *Периодика и литература*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1994. [Tarinska, Stefana. *Balgarskata dvuezichna periodika prez Vazrazhdaneto i patishtata na literaturata*. – V: *Periodika i literatura*. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1994].

Тодоров, Илия. *Билингвистичната поезия на Димитър Великсин*. – В: *Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в.* София, БАН, 1980, с. 264-284. [Todorov, Ilya. *Bilingvistichnata poezia na Dimitar Veliksin*. – V: *Balgaro-rumanski literaturni vzaimootnoshenia prez XIX v.* Sofia, BAN, 1980, s. 264-284].

Strauss, Johann. *The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th – 20th Centuries)*. – *Die Welt des Islams*, New Ser., Vol. 35, Issue 2 (Nov., 1995), p. 189– 249.